

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE'DEN XX. YÜZYILA OSMANLI'DA CANLIYA İLİŞKİN DÜŞÜNCEDEKİ DEĞİŞİM

Harun ÇAKAN*

1. Giriş

Bu çalışmada klasik Osmanlı düşüncesinden, modern bilimsel düşüncenin yerleşmeye başladığı XX. yüzyıl başlarına kadar olan dönemde canlıya ilişkin bakış ve algının değişimi üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda, canlının nasıl algılandığını ve kavrandığını yansıttığından dolayı öncelikle ilimler sınıflandırmasında canlıya ilişkin ilimlerin konumu değerlendirilecektir. Esas alınacak olan sınıflandırma ise klasik Osmanlı düşüncesi içerisinde bu alanda en yetkin kabul edilebilecek olan Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin tasnifidir (Tülüce, 2021: 544).

Ardından ise canlıya ilişkin burada görülen tutum, canlılara dair klasik İslam döneminde geliştirilmiş olan kuramsal yaklaşım ve Osmanlı düşünce hayatı içerisinde önemli bir yere sahip olan Kemalüddin Demirî'nin zooloji eseri *Hayâtü'l-Hayevân* ile karşılaştırılacaktır. Böylelikle Osmanlı klasik döneminde egemen olan anlayış belirlenecektir.

Son olarak da modern bilimsel bilgilerin ve anlayışların Osmanlı düşünce hayatına aktarılmaya başlanması ile bu anlayış ve algıdaki değişim serimlenecektir.

2. Taşköprülüzâde'nin İlimler Tasnifinde Canlı'nın Konumu

Bilinen ilimleri sınıflandırmak Aristoteles'e kadar geri götürülebilir. Ondan sonra da birçok bilgin ve filozofta görülen bu eğilim İslam geleneği içerisinde de devam etmiştir. El-Kindî, İbn Rüşd, Fârâbî, İbn Haldun gibi

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi.

alimler ve düşünürler ilimlerin tasnifi konusuyla ilgilenmişler ve çeşitli sınıflandırmalar yapmışlardır. Osmanlı döneminde bu alanda en kapsamlı eseri vermiş olan alim ise Taşköprülüzâde Ahmed Efendi olmuştur (Tülüce, 2021: 544 ve Çaldak, 2005: 118).

Taşköprüzâdelere olarak da anılan (İpşirli, 1998) bir ulema ailesinin ferdi olan Taşköprülüzâde Ahmed Efendi (1495-1561) 1541 yılında İstanbul'da, çalışmamız açısından önemli olan eseri *Miftâh el-Sa'âde ve Misbâh el-Siyâde*'yi Arapça olarak kaleme almıştır (Demir, 2018: 81). Taşköprülüzâde bu eseri ilimlerin tarihi ve sınıflandırmasını içeren bibliyografik ve ansiklopedik tarzda bir eserdir (Yavuz, 2011). Burada Osmanlı düşünce hayatı içerisinde bilinen tüm ilimler ele alınmakta, konu, amaç ve yararları bakımından değerlendirilmektedir (Demir, 2018: 81).

Taşköprülüzâde'nin söz konusu eseri, sonraki yıllarda kendisi de bir alim olan oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi (1553-1621) tarafından Türkçeye çevrilmiştir (İpşirli, 2011). Babasının eserini çevirirken bazı eklemeler ve yorumlar da yapan Kemâleddin Efendi, tercümeyle *Mevzû'ât el-'Ulûm* adıyla iki cilt olarak tamamlamıştır. Çeviri daha sonra, XIX. yüzyılın son yıllarında, İstanbul'da basılmıştır (İpşirli, 2011; Demir, 2018: 81).

Taşköprülüzâde'nin ilimler tasnifine geçmeden önce kısaca onun ilimlerin değeri hakkındaki görüşlerine bakmak faydalı olacaktır. Ona göre ilim, kendisi için değil insanın faydasına göre değerlendirilmesi gereken bir şeydir. Buradaki fayda insanın hem dünyevi hem de ahiretteki ihtiyaçları kapsamındadır. Ancak insan, ebedî ikâmetinin ahiret olduğu ve bu dünyada geçireceği süre kısıtlı ve geçici olduğu için de ağırlığı buna göre belirlemelidir. Fakat bu dünyevi olanın ihmal edilmesi veya yok sayılması anlamına da gelmemelidir (Unan, 2010: 144). İlimlere fayda odaklı bakışın yansımaları ilimlerin sınıflandırmasında ve bu ilimlerin konusu olan nesnelere -bu çalışma kapsamında canlılar- yaklaşımında da görmek mümkündür.

Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, ilimler tasnifinde şeylerin varlık mertebelerini esas almaktadır. Ona göre bütün şeyler dört mertebede vardılar. Bu mertebelerden ilki kitabet mertebesidir. Bu mertebede bulunan varlıklar kitabî vücuda sahip olan, harf, yazı ve hat gibi varlıklardır. İkinci mertebeye ise ibâre mertebesidir. Buradaki varlıklar ise söz ve telaffuz gibi

sesle ilgili varlığı bulunan şeylerdir. Üçüncü mertebeye kavramlar gibi zihinde var olan şeylerin yer aldığı ezhân mertebesidir. Sonuncu mertebeye ise dışımızdaki dünyada somut olarak mevcut olan a'yân mertebesidir. Burada bulunan varlıklar gözle görülebilen, dış dünyadaki varlıklardır. İlk iki mertebede, yani kitabî ve ibarî mertebelerindeki varlıklar mecazî, a'yân mertebesindeki varlıklar ise hakikî olarak kabul edilmiştir. Üçüncü mertebeye olan ezhân mertebesindeki varlıkların durumu ise tartışmalı olmuştur (Demir, 2018: 82).

Ancak bu mertebeler birbirlerinden bağımsız ya da ilgisiz mertebeler değildir. Her bir mertebeye bir sonrakinin aracı konumundadır (Çaldak, 2005: 118). Bu nedenle de ilk üç mertebede varlığı bulunan şeylere ilişkin ilimler âlet ilimler, a'yân mertebesinde bulunan şeylere ilişkin ilimler ise yüksek ilimler olarak da adlandırılmıştır (Demir, 2018: 82).

Taşköprülüzâde'nin ilimler sınıflandırmasının tümünü anlatmak hem çalışmanın kapsamını hem de amacını aşacağından burada sadece konumuz bağlamında önem taşıyan ilimlerle yetinilecektir.

Bu sebeple ilimler tasnifinde a'yân mertebesinde bulunan varlıklara ilişkin ilimler ele alınacaktır. Bu mertebedeki varlıkları inceleyen aynı ilimleri Taşköprülüzâde üçe ayırmaktadır. Bunlar nazarî ilimler, amelî ilimler ile şerrî ilimlerdir. Nazarî ilimlerin ilki Ulûmu'l-Îlâhiye olarak anılan ilimdir. Bu ilim kendi içerisinde de insanın yaratılışı ve tekrar dirilişi, meleklerin yaratılışı, genel konuların özel konularla ilişkisi gibi ilimlere ayrılmaktadır. (Çaldak, 2005: 125)

Nazarî ilimler içerisinde yer alan diğer bir sınıf ise İlmu't-Tabî'dir. Bu sınıf altında bulunan ilimler doğadaki varlıkları ve bunların arazlarını ele almaktadır. Bu sınıf içerisinde yer alan ilimler şunlardır: İlmu't-Tıp (Tıp), İlmu'l-Baytara (Baytarlık), İlmu'l-Beyzere (Avcılıkta kullanılan hayvanların sağlıkları ve hastalıkları), İlmu'n-Nebat (Botanik), İlmu'l-Hayvan (Zooloji), İlmu'l-Felâhat (ziraat), İlmu'l-Me'âdin (mineraloji), İlmu'l-Cevâhir (Değerli taşları konu edinen ilim), İlmu'l-Kevn ve'l-Fesâd (Meteoroloji), İlmu Kavsi Kuzeh (Gök kuşağını inceleyen ilim), İlmu'l-Firâset (İnsanın fiziki yapısından yola çıkarak huylarını bilinmesini amaçlayan, aynı zamanda doğadaki bazı gelişmelerden yola çıkarak doğa olaylarını bilmeye yarayan ilim), İlmu Ta'bîrir-Rü'yâ (Rüya yorumlama ilmi), İlmu Ahkâmi'n Nücûm (Astroloji), İlmu's-Sihr (Büyü ilmi), İlmu't-

Tılsım (Tılsımlara ilişkin bilgiyle ilgilenen ilim), İlmü's-Simyâ (Simya) ve İlmü'l-Kimyâ (Kimya). (Çaldak, 2005: 125-131)

Çalışmanın konusuyla ilgili olan ilimlere daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Bu ilimlerden ilki olan İlmü'l-Tıb kendi içinde de farklı dallara ayrılmaktadır. Bu alt dallardan bazıları anatomi, ilaç hazırlama ve göz hastalıklarıdır. İlmü'l-Baytara olarak anılan ikinci ilim ise baytarlık ilmidir. Ancak bu ilim tüm hayvanlar yerine özel olarak atların hastalık ve sağlıklarıyla ilgilenmektedir. Bu çerçevede, günümüzdeki veterinerlik olarak adlandırılan bilimden farklı olduğunu, kapsamının daha dar olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Diğer bir ilim ise İlmü'l-Beyzere'dir. Bu ilim ise avcılıkta kullanılan hayvanların sağlık ve hastalıklarını konu edinmektedir. Bitkilerle, onların fayda ve zararlarıyla ilgilenen ilim dalı İlmü'n-Nebât adını almaktadır. Hayvan türlerini, bunların özelliklerini, fayda ve zararlarını ele alan ilim ise İlmü'l-Hayvan ilmidir. (Çaldak, 2005: 125-131)

Taşköprülüzâde'nin tasnifinde nazarî ilimler içerisinde yer alan son grup ise riyazi ilimler ya da Ulûmu'r-Riyâziyye'dir. Burada geometri, astronomi, matematik ve müzik ilimleri yer almaktadır (Tülüce, 2021: 547).

Taşköprülüzâde'nin ilimler tasnîfine göre nazarî ilimler kısaca bunlardır. A'yân mertebesindeki varlıklara dair ilimler içerisinde ayrıca, yani nazarî ilimlerin yanı sıra, amelî ve şerrî ilimler de bulunmaktadır.

Yukarıda kısaca gösterilmeye çalışılan bu ilimler sınıflandırmasına bakılacak olursa canlıya dair olan ve canlıyı konu edinen ilimlerin tıp, baytarlık, botanik, zooloji ve ziraat ilimleri olduğu görülecektir. Burada üzerinde durulması gereken bir nokta aslında bu anlayışta canlıları bütünlükçü olarak ele alan bir ilim dalının olmayışıdır. Yani Taşköprülüzâde'nin tasnifinde çeşitli canlılara dair, örneğin insan, hayvan ya da bitki, bunların özelliklerini, hastalıklarını vs. ele alan ilim dalları olmakla beraber modern bilim anlayışındaki gibi bir biyoloji bilimi ya da ilmi bulunmamaktadır.

Diğer bir nokta ise çeşitli ilim dalları içerisinde ele alınan canlıların, insan merkezli bir yaklaşım ile değerlendiriliyor olmasıdır. Örneğin gerek botanik gerekse zooloji ilimleri konu edindiği canlıları insana yönelik fayda ve zararları bakımından değerlendirmeye önem vermektedir. Ancak

bunların canlılık faaliyetlerini nasıl yerine getirdikleri gibi günümüzde fizyoloji biliminin konusu olan meseleler ele alınmamaktadır.

Bu yaklaşımın bir diğer yansımasını da ziraat, veterinerlik gibi ilim dallarında görmek mümkündür. Ziraat ilmi, bitkilerin yetiştirme koşullarını, süreçlerini ele alırken odak noktası insan için faydalı olan bitkilerdir. Benzer bir durum hayvan sağlığı ve hastalıklarıyla ilgilenen ilimlerde de görülmektedir. İnsan için, en azından o dönemde en önemli hayvan olan atlara odaklanan ayrı bir ilim dalı bulunmaktadır. Yine benzer bir şekilde insanlar açısından önem taşıyan av hayvanlarının hastalıkları ve sağlığıyla da ilgilenen bir ilim dalı Taşköprülüzâde'nin tasnifinde yer almaktadır. Bu örneklerde de yine canlıya yaklaşımda insan merkezli anlayışı ve yaklaşımı görmek mümkündür. Taşköprülüzâde'nin ilimler tasnifindeki bu durum onun ilimlere faydacı yaklaşımıyla da uyumludur.

3. Klasik Osmanlı Düşüncesinde Canlı

Klasik Osmanlı düşüncesinde insana, canlılara ve doğaya bakış genel olarak klasik İslam uygarlığı döneminde geliştirilmiş ve olgunlaştırılmış olan düşüncenin devamı niteliğinde olmuştur. Bu durumu Osmanlı Devleti'nin klasik çağında faal olmuş olan düşünürlerin ve bilginlerin gerek ilmî anlayışlarında gerekse benimsedikleri ve işledikleri kuramsal çerçevede görmek mümkündür (Demir, 2018: 23-28).

Canlıya ilişkin bilgilere, bakış ve yaklaşımlara, klasik İslam uygarlığı döneminde ve klasik Osmanlı döneminde tıp, baytarlık, ziraat ve kozmografya eserlerinde, ayrıca ansiklopedik tarzda kaleme alınmış olan biyoloji eserlerinde rastlamak mümkündür.

3.1. Canlı Anlayışının Kuramsal Temeli

Antik Yunan uygarlığının zooloji anlayışında önemli bir yer tutan dört element ve bununla ilişkili olarak dört nitelik görüşü İslam uygarlığına da aktarılmıştır (Demir, 2018: 189). Bu yaklaşıma göre canlılar dahil olmak üzere dünyadaki bütün varlıklar dört elementten meydana gelmekte, canlıların çeşitli özellikler de buna göre açıklanmaktadır (Balme, 1970: 261-262). Aristoteles ile doruğuna ulaşan Antik Yunan zoolojisi için merkezi bir öneme sahip olan bu yaklaşım, İslam uygarlığında da bilinmekle beraber bu yaklaşım biyolojiden ziyade simya (Plessner, 1981: 39-42) ve tıp (Durusoy, 1999) gibi alanlarda öne çıkmıştır.

Dört element anlayışının yanı sıra İslam düşüncesinde canlı algısını şekillendiren bir diğer kuramsal unsur Nefisler Kuramı'dır. İslam düşüncesinde hâkim olan anlayışa göre canlılığı cansızdan ayıran şey, canlılara özgü olan ve ölüm ile beraber bedeni terk eden bir ruh ya da nefis'tir. Aristoteles'in de etkisiyle İslam bilginleri üç tür nefsin varlığını kabul etmişlerdir. Bunlar bitkisel, hayvanî ve insanî nefstir. Nefisler Kuramı'na göre her bir nefis türünün farklı güçleri vardır. Canlıya beslenme, büyüme ve üreme gücü veren bitkisel ya da nebatî nefis, tüm canlılarda bulunur. Hayvanî nefsin kendine has gücü hareket ve algı gücüdür. Bu nefis hayvan ve insanlarda bulunurken bitkilerde yoktur. Sadece insanlarda bulunan üçüncü tür nefis ise insanî nefstir. İnsanî nefsin insana kazandırdığı güç ise bilme ve yapma gücüdür. (Demir, 2018: 189-191)

Klasik İslam düşüncesi içerisinde bulunan bir diğer anlayış ise Doğa Merdiveni ya da Scala Naturae anlayışıdır. Aristoteles'in Scala Naturae anlayışına benzerlik taşıyan bu kuram, nefis kuramıyla da örtüşmektedir. Bu anlayışa göre bütün varlıklar hiyerarşik bir düzen içerisinde ele alınmaktadır. En altta madenler gibi cansız varlıklar bulunurken, onun hemen üstünde bitkiler, sonrasında hayvanlar ve insanlar yer alır. İnsanlardan da ilahi aleme doğru bir derecelenme vardır (Kopf ve Bodenheimer, 2000: 288-293; Demir, 2018: 145).

İslam uygarlığı bilginlerinin doğaya ve özellikle de canlılara bakışında rol oynayan ve bu algıyı belirleyen bir diğer nokta canlıların sınıflandırılmasıdır. İslam düşünürleri canlıları belirli bir sistematığe göre ele almışlardır. Bunun izleri hem nefis kuramında hem de doğa merdiveni yaklaşımlarında da görülmektedir. Ancak İslam uygarlığındaki bu sınıflandırma anlayışı Antik Yunan uygarlığında Aristoteles'in sınıflandırması kadar karmaşık değildir. Bunun başlıca sebebi ise doğaya yaklaşımlardaki farklılıktır. Aristoteles'te canlılar ortak özelliklerine göre ve zıtlıklar üzerinden gruplandırılırken -örneğin kanlı ve kansız hayvanlar grupları gibi- ve canlılar buna göre incelenirken, İslam alimlerinde sınıflandırma yine insan merkezli bir anlayışın sonucudur. (Kopf ve Bodenheimer, 2000: 288-293) Örneğin İslam zoologlarından Mustafa Kazvinî'nin (d. 1281-2) eserinde hayvanlar karasal hayvanlar, sucul hayvanlar ve uçan hayvanlar olmak üzere üçe ayrılmıştır. Karasal hayvanlar ise kendi içerisinde evcil, yabanî, avcı, zehirli hayvanlar ve sürünen şeyler

ve bireyleri insana benzeyen hayvanlar olmak üzere sınıflandırılmıştır. (Kopf ve Bodenheimer, 2000: 292-293)

3.2. *Hayâtü'l-Hayevân*'da Canlı

Yukarıda da belirtildiği gibi klasik Osmanlı döneminde canlıya ve canlılığa ilişkin bilgiler tıp, baytarlık, ziraat ve kozmografya eserlerinde ve ansiklopedik tarzda kaleme alınmış olan biyoloji eserlerinde bulunmaktadır.

Burada Osmanlı'nın söz konusu döneminde de önemli bir yere sahip olmuş olan Kemalüddin Demirî'nin (1341–1349; 1405) *Hayâtü'l-Hayevân* adlı eseri değerlendirilecektir. Ancak bu eserde yer alan biyolojik bilgilerin edebi, dini ve mitolojik bilgilerle iç içe olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Ayrıca bu eserde gerçek canlıların yanı sıra hem burak, dabbe gibi dini varlıklar hem de çeviriler yoluyla İslam uygarlığına aktarılmış olan Yunan mitolojisinde bulunan canlılar vardır (Demiri, 2001a; 2001b; 2001c; 2001d).

Demirî söz konusu eserini ansiklopedik bir tarzda kaleme almış ve hayvanları alfabetik sırayla incelemiştir. Eserde, bazı hayvanlar birden fazla isim altında ele alındığından bazı isimler altında da birden çok hayvan işlendiğinden dolayı toplamda kaç hayvanın yer aldığını belirlemek zordur (Demiri, 2001a: XXVI).

Eserde her bir madde belirli bir plana göre şekillendirilmiştir. Maddeler hayvan isimlerinin tanımı ve bunların dil bilimsel ve filolojik değerlendirmesiyle başlamaktadır. Ardından hayvanların genel özelliklerine ve yaşam biçimlerine dair zoolojik bilgiler verilmekte, hayvanlarla ilgili ya da hayvanın adının geçtiği hadis ve ayetler aktarılmaktadır. Sonrasında ise çeşitli mezheplere göre söz konusu hayvanın yenilip yenilemeyeceğini ve alınıp satılmasına ilişkin hükümler anlatılmaktadır. Bunu da hayvanla ilgili deyimler takip etmektedir. Deyimlerden sonra da hayvanların vücut kısımlarının, salgılarının ve dışıklarının ilaç yapımında kullanımına değinilmektedir. Son kısımda ise hayvanın rüyada görülmesi durumunda nasıl yorumlanması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Ancak bu plan her madde için uygulanamamıştır. Daha az bilinen hayvanların maddeleri daha kısa tutulmuş ve bazı kısımlar atlanmak zorunda kalmıştır. Bazı hayvanların ise sadece ismi verilebilmiştir. (Demiri, 2001a; 2001b; 2001c; 2001d)

Bu esere dair vurgulanması gereken bir diğer nokta da burada hayvanlara dair herhangi bir açıklamadan çok betimleme tarzının hâkim olmasıdır. Eser hayvanların çeşitli özelliklerine ilişkin bilgiler vermekte, ancak bunları neden-sonuç ilişkisi kapsamında ele almamaktadır.

Hayâtü'l-Hayevân'ı, bu yapısından ve içerdiği bilim dışı bilgilerin çokluğundan dolayı zooloji eseri olmaktan ziyade hayvanları konu edinen edebi bir eser olarak değerlendirenler de vardır (McDonald, 2007: 393-403). Bununla birlikte Demiri yine de İslam uygarlığının en önemli zoologu kabul edilmektedir (De Somogyi, 2011: 223).

Gerek İslam uygarlığında canlıya dair hâkim olan kuramsal temelden gerekse bu uygarlığın hayvanları konu edinen en kapsamlı ve hacimli eserinin değerlendirmesinden yola çıkarak bu düşüncede canlıların insanlar açısından ele alındığını, insan odaklı bir algı ile değerlendirildiğini ve bu anlayış içerisinde insanın ayrıcalıklı bir konumda bulunduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Canlılara bakışta insan odaklılığı, canlıları ayrı bir varlık alanı olarak ele almak yerine insan açısından değerlendirmeyi canlıların sınıflandırmasında görmek mümkündür. İslam bilginlerinin sınıflandırmalarında ancak insan açısından bakıldığında öneme sahip olan evcil hayvan, zehirli hayvan gibi kategoriler bulunmaktadır. Öte yandan zooloji eseri olarak kabul edilen *Hayâtü'l-Hayevân*'da hayvanlara ilişkin bilimsel bilgilerin yanı sıra bunların insan için faydaları, ilaç yapımında kullanımları, yenilip yenilemeyeceği, insanların rüyalarında görülmesi durumunda anlamı gibi yine insan merkezli bilgilere yer verilmektedir. Aynı yaklaşımın doğal bir sonucu olarak da hayvanlara ve genel olarak canlılara yönelik çalışmalarda açıklama ihtiyacından çok betimleme ihtiyacı öne çıkmaktadır.

İslam uygarlığında canlıya ilişkin bakışta egemen olan kuramsal temelde de insan merkezliliğin ve insan odaklılığın yansımalarını görmek mümkündür. Örneğin nefisler kuramına göre insan, diğer canlıların sahip olmadığı farklı bir nefse, insanî nefse sahiptir. Bu özelliğinden dolayı da doğa da eşsiz, ayrıcalıklı bir konumda bulunmaktadır. Yine benzer bir şekilde Doğa Merdiveni anlayışında da bu durumu görmek mümkündür. Buna göre de insan doğadaki maddi varlıklar arasında en üstte bulunmaktadır. Bu durum aynı zamanda Eşref-i Mahlûkat anlayışıyla da uyumludur.

4. Canlı'ya Bakışta Değişim

Osmanlı düşünce hayatına modern bilimsel bilgilerin ve modern bilim anlayışlarının aktarılmasıyla beraber tüm varlığa olduğu gibi buradaki canlıya bakışta da değişiklikler olmuştur. XVII. yüzyılda başlayan ve Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar devam eden bu süreçte hem insana hem de insanın doğadaki konumunun algılanışında, diğer canlıların varlık amacı ve kökenleri, buna bağlı olarak da canlılara dair ilimlerin durumu ve niteliğinde önemli değişiklikler olmuştur.

Bu süreçte Avrupa'da Bilimsel Devrim sonrası ortaya çıkan modern bilim ve bunun ortaya koyduğu bilgilerin ve kuramların, ayrıca modern felsefe ve düşüncelerin Osmanlı düşünce hayatına aktarılması belirleyici bir rol oynamıştır. Söz konusu modern bilgi, kuram ve felsefelerin öğretilmesi ve işlenmesinde modern eğitim kurumlarının kurulması da önemli bir adım oluşturmaktadır.

Avrupa'dan Osmanlı düşünce hayatına aktarılan ve buradaki canlı algısında değişikliğe yol açan kuramsal yeniliklerden bir tanesi XVI. yüzyılda Paracelsus tarafından geliştirilen İyatrokimya öğretilsidir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı'ya aktarılan bu anlayışta canlı esas olarak minerallerden oluşmaktadır. Dolayısıyla da insan hastalıklarının tedavisinde de mineral bazlı ilaçlar kullanılmalıdır. Osmanlı'nın bu döneminde Sâlih ibn Nasrullah, Ömer Şifâ'î ve Bursalı Ali Münşî gibi alimler tarafından benimsenen bu anlayış geleneksel canlı algısında yer alan dört element kuramının yerini almaya başlamıştır. (Demir, 2018: 328-329)

Canlı'nın algılanması ve canlıya dair düşüncenin değişiminde rol oynamış bu erken dönem yeniliği sonraki yüzyıllarda farklı gelişmeler takip etmiştir. Özellikle XIX. yüzyılda Avrupa'da biyoloji ve genel olarak canlı alanında çok önemli gelişmeler ve çığır açıcı buluşlar yapılmıştır.

Bunlardan bir tanesi organik kimya alanındaki gelişmelerdir. XIX. yüzyıla kadar sentezi ancak canlı bünyesi içerisinde ve bu canlının sahip olduğu özel bir kuvvet ile mümkün olduğu kabul edilen bazı karmaşık moleküller -organik moleküller- ilk kez bu yüzyılda canlı dışında yapay ortamda inorganik yapıtaşlarından üretilebilmiştir (Asimov, 1972: 95-96). Böylelikle de canlının yapısında bulunan organik maddeler ile inorganik maddeler arasında esasta bir fark olmadığı ortaya çıkmıştır. Yani aslında cansız madde ile canlı madde arasındaki fark ortadan kaldırılmıştır.

Bu yüzyılda canlıya bakışı değiştiren bir diğer gelişme de fizyoloji alanında yaşanmıştır. Canlıya dair süreçlerin bu bilim dalının gelişmesiyle birlikte fizik ve kimya kanunları çerçevesinde açıklanması mümkün hale gelmiştir (Bodenheimer, 1958: 121-131). Dolayısıyla buradaki kazanımlar da canlı ile cansız arasındaki kopukluğun giderilmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca canlıya dair bilimlerdeki betimlemeyle yetinmeyip açıklamayı esas alma eğilimini de güçlendirmiştir.

Canlıya bakışı etkileyen bir diğer önemli kuram ise Hücre Kuramı'dır. XIX. yüzyılın ilk yarısında iki Alman bilim insanı tarafından geliştirilen bu kurama göre hem hayvanlar hem de bitkiler hücre denilen mikroskobik boyutta temel birimlerden meydana gelmektedir. İlerleyen süreçte insanın da hücrelerden oluştuğu, ayrıca hastalıkların da ya hücrelerdeki bozukluklardan ya da yabancı hücrelerden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Böylelikle de tüm canlıların -bitki, hayvan ve insan- temelde aynı yapıtaşlarına sahip olduğu tespit edilmiştir. (Bodenheimer, 1958: 120).

Bu yüzyılda insanların canlıya bakışında en büyük değişikliğe yol açmış olan kuram ise Evrim Kuramı'dır. Canlıların çeşitlenmesini, birbirleriyle olan akrabalık ilişkilerini ve bu sürecin mekanizmasını ortaya koymaya ve süreci açıklamaya çalışan, en önemlileri Lamarck ve Darwin olmak üzere çeşitli bilim insanları olmuştur. Burada evrim kuramının ayrıntılarına ya da farklı bilim insanların yaklaşımlarına girilmeyecektir. Ancak şunu söylemek mümkündür: Evrim Kuramı ile canlılığın bütünsel olarak ele alınması gerektiği, insanın bu sürecin içerisinde yer aldığı ve temelde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmadığı ve diğer canlıların insan için var olmadığı kavrayışına katkıda bulunmuştur. Ancak insanın konumu ve bununla ilişkili olarak evrimin ereği gibi meseleler çeşitli bilim insanları tarafından farklı şekillerde de yorumlanmıştır. Bazı bilim insanlarına göre evrim, daha mükemmel olanı hedefleyen ereksel bir süreçken diğer bazılarına göre evrim herhangi bir hedefi olmayan bir süreçtir (Mayr, 1999).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı düşünce hayatına aktarılan ve burada önemli tartışmalara da yol açan evrim kuramı Osmanlı düşünür ve bilginlerinin canlıya bakışındaki değişimde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Aynı şekilde organik kimya, fizyoloji ve hücre kuramı gibi diğer modern bilimlerin diğer kazanımlarının da bu dönemde çeviriler ve modern okullarda görev alan yabancı hocalar yoluyla aktarıldığını varsaymak doğru olacaktır.

Bilindiği gibi Osmanlı'da ilk sürekli modern eğitim kurumları XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında açılmış olan Mühendishaneler olmuştur. Ardından ise 1827 yılında konumuz açısından önem taşıyan ilk modern okul olan Tıbhane-i Amire kurulmuştur. Modern bilimsel bir eğitimin verildiği bu okulda ilk kez modern zooloji ve modern botanik okutulmuştur. Ancak bu okuldaki zooloji ve botanik dersleri yine canlıları insan için ele alan bir yaklaşımla, tıbbi zooloji ve tıbbi botanik olmuştur. 1867 yılına gelindiğinde ise Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştır. Sivil bir tıp okulu olan bu kurumda da botanik ve zooloji dersleri yardımcı bilim dalı olarak okutulmuştur. Uygulama alanından bağımsız bir bilim olarak canlıların ele alınması ise ancak sonraki yıllarda Darülfünun'da başlamıştır. (Dölen, 1985: 173-175).

Canlıya ilişkin algının ve canlılara bakışın değişiminde modern biyoloji bilgilerinin ve bunların öğretildiği modern okulların yanı sıra, Osmanlı modernleşme döneminde buradaki düşünce hayatına girmeye başlayan modern felsefelerin de önemli bir etkisi olmuştur.

Söz konusu felsefi akımlar içerisinde öne çıkanlar, en azından canlıya bakışla ilgili olarak evolüsyonizm, pozitivizm ve materyalizm akımlarıdır. Anılan her üç akım da dönemin doğa bilimlerine başvuran ve bunların sağladığı bilgileri doğru kabul ederek dünyayı ve varlığı açıklamaya çalışan düşünce sistemleridir. Ancak söz konusu bu felsefi akımlar sadece doğa bilimlerine başvurmakla ve buralardaki kazanımlardan yararlanmakla kalmamışlar, aynı zamanda insanların dünyayı, doğayı ve varlığı algılama biçimlerini de etkilemişlerdir. Yani aslında bilimsel bilgilerin felsefi yorumlarına dayanan bir dünya görüşü oluşturmuşlardır.

Anılan her bir felsefi akımın birbirlerinden farklılıkları olmakla beraber, üçü de doğanın betimlenmesiyle yetinilmemesi gerektiğini, dahası doğanın açıklanabileceğini öne sürmektedirler. Bunlara göre söz konusu bilimsel açıklama doğa içerisinde yapılmalı, bu açıklama sırasında doğaüstü herhangi bir düşünceye başvurulmamalıdır. Yani aslında doğanın nedensel ve mekanik bir temelde ele alınmasını savunmaktadırlar.

İnsan, diğer canlılar ve genel olarak canlılık açısından değerlendirilecek olursa, bu akımlar insanı varlık açısından ayrıcalıklı bir konumda tutan yaklaşımlara karşıt haldedirler. Bunlara göre insanı diğer canlılardan ayıran özsel bir fark bulunmamaktadır. Burada özellikle evolüsyonist ve materyalist

felsefeler öne çıkmaktadır. Evrimci görüşler insanın diğer canlılarla ortak bir kökene sahip olduğunu ileri sürerken, dönemin materyalist felsefesi de bu yaklaşımı kabul etmekte, ayrıca insanı diğer hayvanlardan ayıran özel ya da farklı bir ruh gibi madde dışı bir varlığı da reddetmektedir.

Öte yandan hem evolüsyonist hem de materyalist görüşler insanı doğanın bir parçası olarak görmektedirler. İnsan da varlığını, yani yaşamını, soyunu ve türünü devam ettirmeye çalışan diğer canlı türleri gibi bir canlıdır. Bu anlayışa göre diğer canlılar insana faydalı ya da zararlı olmak gibi bir amaca sahip olmaksızın vardır. Yani insan doğanın varlığının amacı değildir.

Söz konusu felsefi akımlar sadece geliştirildikleri Avrupa ülkelerinde değil, XIX. yüzyılda çeviriler yoluyla aktarıldıkları Osmanlı düşünce hayatına da önemli bir etkide bulunmuşlardır. Klasik Osmanlı düşüncesinin yıkılması ve yerine modern bilimsel bilgilere ve anlayışlara dayanan yeni düşüncenin yerleşmesinde rol oynamışlardır. Bu bağlamda Osmanlı düşüncesindeki canlı algısı ve buradaki canlıya ilişkin bakışta da değişimin gerçekleşmesinde etkili olmuşlardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde canlıya bakış, Taşköprülüzâde'nin ilimler tasnifinden, bu tasnifte canlılara dair ilimlerin konumundan, bu ilimlerin içeriklerinden ve inceleme nesnelere yani canlılara yaklaşımlarından anlaşılabilir. Taşköprülüzâde'den çıkarılan sonuç aynı zamanda Osmanlı düşünce hayatına aktarılan klasik İslam uygarlığının canlıya dair kuramsal yaklaşımı ve dönemin en yetkin zooloji eseri sayılabilecek ve Osmanlı'da da etkili olan *Hayâtü'l-Hayevân*'daki yaklaşıma paralellik göstermektedir.

Bu üç kaynaktan ulaşıldığı kadarıyla klasik Osmanlı düşüncesinde canlılara bakışta insan odaklı bir yaklaşım vardır. Bu yaklaşıma göre insanın bedeni, yani maddi yönü, her ne kadar diğer tüm canlılarla hatta cansızlarla da aynı temel yapıtaşlarından -dört element- meydana gelse de diğer hiçbir varlıkta bulunmayan bir ruha ya da nefse sahiptir. Diğer canlılar da cansızlardan farklı olarak bitkisel veya hayvansal nefse sahipken bir tek insanda insanî nefis de vardır. Bu yönüyle insan, diğer tüm canlılardan üstün ve farklıdır. Bu düşünce Scala Naturae veya Doğa Merdiveni anlayışında da yansımaktadır. Burada da insan diğer tüm canlılardan daha üstün bir konumda bulunmaktadır.

Bu insan merkezli yaklaşımı dönemin zooloji eseri olan *Hayâtü'l-Hayevân*'da da görmek mümkündür. Burada da anılan canlıların insana fayda ve zararları, bunların yenilip yenilemeyeceği gibi konular ele alınmaktadır. Ayrıca rüyada görüldüğü takdirde nasıl yorumlanması gerektiği, ilaç yapımında kullanımı gibi insan için pratik yarar odaklı bilgiler yer almaktadır. İnsan merkezli düşünce aynı zamanda canlılara bakışın ve bunlara ilişkin çalışmaların açıklama yerine betimleme odaklı olmalarında da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü bu yaklaşımda canlılara ve bunlara ilişkin süreçlere dair neden ve nasıl soruları önemsizleşmektedir.

Yukarıda kısaca anlatılan yaklaşımın yansıması Taşköprülüzâde'nin ilimler sınıflandırmasında da görülmektedir. Burada ilimlerin sınıflandırması insan için öncelikli ya da insanın pratik hayatına uygun olarak yapılmaktadır. Örneğin baytarlık ilmi büyük ölçüde atların sağlığına odaklanmakta, ayrıca av hayvanların hastalık ve sağlığını konu edinen başka bir ilim de bulunmaktadır. Ancak genel olarak günümüzdeki anlamda bir veterinerlik söz konusu değildir. Öte yandan bitkiler söz konusu olduğunda da yine insanlar için önem taşıyan ziraat bitkilerinin yetiştirilmesiyle ilgilenen ayrı bir ilim varken, diğer bitkilerin büyümesi, yetişmesi ile ilgilenen bir ilim yoktur. Genel olarak hayvan ve bitkilerle ilgilenen İlmü'l-Hayvan ve İlmü'n-Nebat ilimleri ise canlıları daha ziyade insana faydaları ve zararları çerçevesinde ele almaktadır. Ayrıca, söz konusu tasnifte canlıları bütünlükçü bir şekilde ele alan, günümüzün biyoloji bilimi gibi bir ilim dalının bulunmadığını da ifade etmek gerekmektedir.

İlerleyen yüzyıllarda ise Batı'dan aktarılan yeni bilimsel bilgiler, yaklaşımlar ve anlayışların neticesinde klasik dönemde egemen olan bu bakış değişmeye başlamaktadır. Bu süreçte aktarılan bilgiler ve kuramlar arasında, yukarıda da belirtildiği gibi iyatrokimya, organik kimya, fizyoloji, hücre kuramı ve evrim kuramı gibi yeni bilgi ve anlayışlar, ayrıca da materyalizm, pozitivizm ve evölüsyonizm gibi yeni felsefi yaklaşımlar yer almıştır.

Bu yenilikler, insana ve genel olarak canlıya bakışı değiştirmiş ve insanın doğa içerisinde konumunun yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Burada artık insan ayrıcalıklı konumunu büyük ölçüde yitirmiş, dolayısıyla da diğer bütün canlıların onun hizmetinde ya da onun için var olduğu anlayışı sarsılmıştır. İnsan, hayvan ve bitki artık doğanın, sadece hayatta kalmayı ve üremeyi hedefleyen ve bunun dışında başka bir amacı ya da ereği bulunmayan birer parçaları olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu yaklaşım aynı zamanda canlı doğaya da mekanik bir nitelik kazandırmıştır.

Söz konusu yeni canlı anlayışına paralel olarak da canlıya dair bilimlerde de farklılıklar ortaya çıkmıştır. Burada artık canlı insana göre değil ya da insan odaklı bir bakışın nesnesi olarak değil, kendisi için inceleme konusu olmaya başlamıştır. Buna uygun olarak da biyoloji araştırmaları ve eğitimi tüm canlıları, insan açısından önemsiz olanları da içerecek şekilde genişlemiştir. Aynı zamanda canlıların insan açısından önemsiz yönleri de araştırma konusu haline gelmiştir. İnsanın doğanın amacı olmaktan çıkması aynı zamanda canlılara dair bilimleri de betimleme yapan alanlardan çıkarıp açıklamalar sunan bir yapıya kavuşturmuştur. Öte yandan canlılar, bu değişim ile bütünlükçü olarak, hayvan veya bitki olarak değil ‘canlı’ olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Kaynakça

Asimov, I. (1972). A short history of chemistry. Londra:

Balme, D.M. (1970). Aristotle: Natural History and Zoology. Charles Coulston Gillispie (Ed.). *Dictionary of Scientific Biography*, Cilt 1, New York: Scribner. s. 258-266.

Bodenheimer, F. S. (1958). History of Biology: An Introduction. London: Dawson and Sons.

Çaldak, S. (2005). Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtı'l-Ulûm'undaki İlimler Tasnîfi Üzerine. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 15, Sayı: 2 Sayfa: 115-146.

Demir, R. (2018). *Philosophia Ottomomanica*. İstanbul: Lotüs Yayınevi.

Demiri. (2001a). Ad-Damiri's Hayat al-hayawan Vol. 1 First Part. A.S.G. Jayakar (Çev.). Fuat Sezgin (Ed.). Natural Sciences in Islam içinde (Cilt 9). Frankfurt am Main: Inst. for the History of Arab.-Islamic Science.

Demiri. (2001b). Ad-Damiri's Hayat al-hayawan Vol. 1 Second Part. A.S.G. Jayakar (Çev.). Fuat Sezgin (Ed.). Natural Sciences in Islam içinde (Cilt 10). Frankfurt am Main: Inst. for the History of Arab.-Islamic Science.

Demiri. (2001c). Ad-Damiri's Hayat al-hayawan Vol.2 Part 1. A.S.G. Jayakar (Çev.). Fuat Sezgin (Ed.). Natural Sciences in Islam içinde (Cilt 11). Frankfurt am Main: Inst. for the History of Arab.-Islamic Science.

Demiri. (2001d). Ad-Damiri's Hayat al-hayawan Vol.2 Second Part. A.S.G. Jayakar (Çev.). Fuat Sezgin (Ed.). Natural Sciences in Islam içinde (Cilt 12). Frankfurt am Main: Inst. for the History of Arab.-Islamic Science.

Dölen, E. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bilim. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Yayına Hazırlayan: Mustafa Şahin, Cilt 1, İstanbul: İletişim, s. 154-196.

Durusoy, A. (1999). İbn Sînâ. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-sina#2-felsefesi>. (29.06.2022).

İpşirli, M. (1998). Taşköprizâdeler. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taskoprizadeler>. (29.06.2022).

İpşirli, M. (2011) Taşköprizâde Kemâleddin Efendi. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taskoprizade-kemaleddin-efendi>. (29.06.2022)

Kopf, L., Bodenheimer, F.S. (2000). The Natural History Section from a 9th Century 'Book of Useful Knowledge', the Uyûn al Akhbâr of Ibn Qutayba. Fuat Sezgin (Ed.). Natural Sciences in Islam içinde (Cilt 4, s. 277-367). Frankfurt am Main: Inst. for the History of Arab.-Islamic Science.

Mayr, E. (2009). Darwin's Influence on Modern Thought. Scientific American. <https://scientificamerican.com/article/darwins-influence-on-modern-thought1/>. (29.06.2022)

McDonald, M.V. (2007). Bir Tür Olarak Arap Edebiyatında Hayvanı Konu Alan Kitaplar. Şener Şahin (Çev.). T. C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Cilt 16, Sayı: 2, s. 393-403.

Plessner, M. (1985). Al-Jahiz. Dictionary of Scientific Biographies, Carl B. Boyer vd. (Ed.), Dictionary of Scientific Biographies içinde (Cilt 7, s. 63-65). New York: Charles Scribner's Sons.

Somogyi, J. (2001). Ad-Damiri's Hayat al-hayawan. Fuat Sezgin (Ed.). Natural Sciences in Islam içinde (Cilt 13). Frankfurt am Main: Inst. for the History of Arab.-Islamic Science.

Tülüce, H. A. (2021). Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'de İlimler Tasnifi. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Cilt: 21, Sayı: 2 Sayfa: 542 – 556.

Unan, F. (2010). Taşköprülüzâde ve Mevzû'ât el-'Ulûm'u. Yavuz Unat (Ed.) Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji - Makaleler. Ankara: Nobel, s. 131 - 159.

Yavuz, Y. Ş. (2011). Taşköprizâde Ahmed Efendi. TDV İslâm Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/taskoprizade-ahmed-efendi>. (29.06.2022)